309sk06

6

राजते खलु कन्याकुमारी

अहं जानामि ननु भारतं नाम देवभूमिः। भारतस्य उत्तरे मुकुटशिरोमणिः हिमालयो नाम नगाधिराजः विराजते। दक्षिणे त्रयः समुद्राः भारतभूमेः पादप्रक्षालनं कुर्वन्ति। तत्र सागराणां सङ्गमस्थले एव कन्याकुमारी नाम क्षेत्रम् अस्ति। अस्य दिव्यस्थानस्य दर्शनेन स्वामिविवेकानन्दः अपि प्रभावितः जातः। अतः सः समुद्रं तीर्त्वा एव एतत् द्वीपम् उपागच्छत्। अस्य स्थानस्य ऐतिहासिकं भौगोलिकं सामाजिकं च गौरवं वर्तते। प्रकृतेः सौन्दर्यं तु अवर्णनीयम्। प्रस्तुतं पाठं पठित्वा तु वयम् अस्य क्षेत्रस्य विषये अधिकं ज्ञास्यामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- कन्याकुमारी इति सन्दर्भे प्रचलिताः कथाः स्वशब्दैः लेखितुं समर्थः भविष्यति;
- विवेकानन्दस्मारकस्य वर्णनं कर्तुं शक्ष्यति;
- पाठे विशेषणानि अवचित्य विशेष्यपदैः सह योजनं कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- पदानां पर्यायपदानि विलोमपदानि च लेखितुं सक्षमः भविष्यति;
- इकारान्तपुल्लिङ्ग—इकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपरचनायाः तुलनां कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- तत्पुरुषसमस्तपदानां विग्रहं कर्तुं योग्यः भविष्यति;
- क्त—क्तवतु प्रत्ययानां वाक्येषु प्रयोगं कर्तुं शक्तः भविष्यति;
- टाप्—ङीप् प्रत्ययान्तपदानां चयनं करिष्यति;
- परितः, पुरतः, उपरि, पार्श्वे पदानां योगे उपपदविभक्तेः प्रयोगं करिष्यति।

क्रियाकलापः

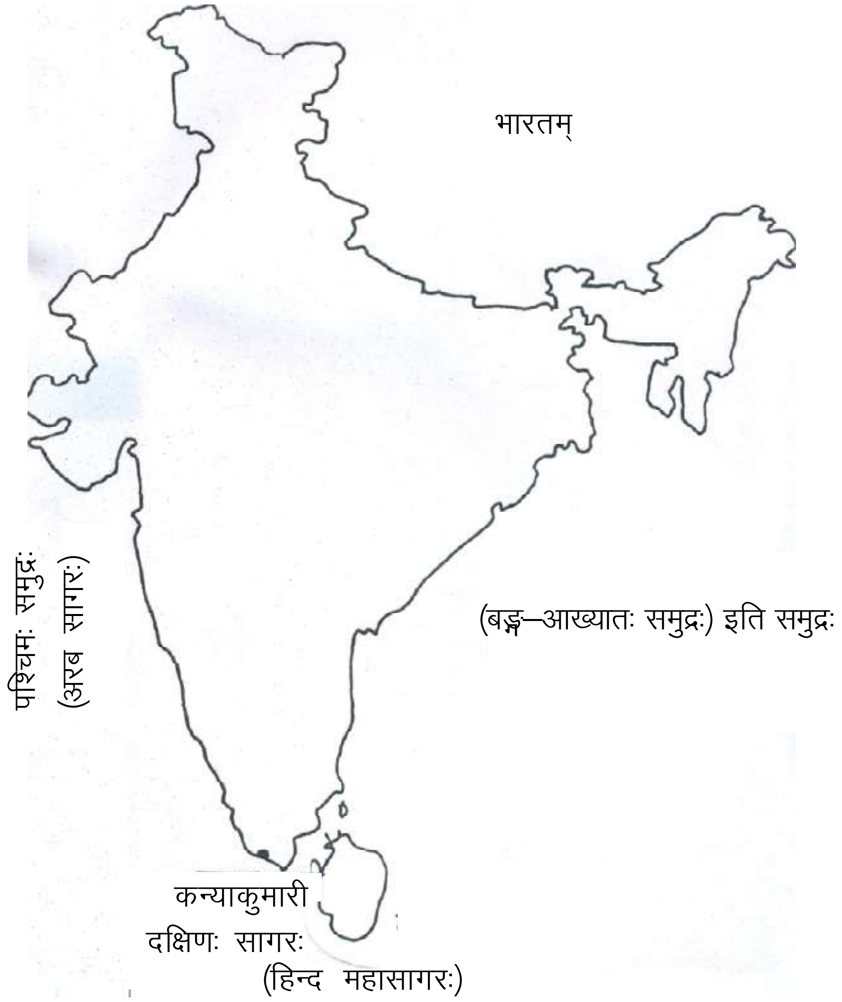

6.1

मानचित्रं दृष्ट्वा निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत–

1. दक्षिणभारतस्य प्रदेशानां नामानि लिखत ....
2. त्रयाणां सागराणां नामानि लिखत (क)............
   (ख)................
   (ग).............
3. सागराणां सङ्गमस्थले दक्षिणकोणे बिन्दुना प्रदर्शितस्थानस्य नाम लिखत

टिप्पणी

6.1 मूलपाठः

राजते खलु कन्याकुमारी

आम् सः बिन्दुः अस्ति कन्याकुमारी। इदानीं तस्य विषये अधिकं जानीमः।

सम्प्रति वयं मूलपाठं पठामः।

कन्याकुमारी नामकम् अद्वितीयं क्षेत्रं पूर्वसमुद्रस्य पश्चिमसमुद्रस्य दक्षिणसमुद्रस्य च सङ्गमे स्थितम्। त्रयः समुद्राः कन्याकुमार्याः पदतलं निरन्तरं प्रक्षालयन्ति। भारतस्य मानचित्रे तमिलनाडुप्रदेशे दक्षिणकोणस्य अन्ते बिन्दुरूपेण दृश्यते एषा कन्याकुमारी।

कन्याकुमारीविषये नानाविधाः कथाः श्रूयन्ते। प्रजापतेः पुत्रः बाणासुरः शिवात् वरं प्राप्य मदोन्मत्तः जातः। सः विविधान् अत्याचारान् कृत्वा जनान् पीडयति स्म। जनाः देवं विष्णुं प्रार्थितवन्तः। देवः अवदत्– अस्य वधः पराशक्त्या कुमार्या करिष्यते। तपः कृत्वा पराशक्तिः बाणासुरस्य वधम् अस्मिन् एव क्षेत्रे अकरोत्। मरणसमये बाणासुरः देव्यै निवेदितवान् "देवि! क्षमां कुरु। मह्यं सद्गतिं प्रददातु भवती। इदं स्थलं तीर्थं भवेत्। अत्र ये स्नास्यन्ति ते गङ्गास्नानफलं प्राप्नुयुः इति।" देवी 'तथैवास्तु' इति उक्त्वा तम् अनुगृहीतवती। बाणतीर्थनामके अस्मिन् स्थाने स्नानं महत् पुण्यदायकम् इति मन्यते। श्रूयते यत् कुमार्या कन्यया सः असुरः हतः इति एतत् क्षेत्रं कन्याकुमारी इति नाम्ना प्रसिद्धं जातम्।

शब्दार्थाः

अद्वितीयं = अद्भुत
सङ्गमे = मिलने के स्थान पर
पदतलं = चरणों को
प्रक्षालयन्ति = धोते हैं
नानाविधाः = अनेक प्रकार की
मदोन्मत्तः = घमण्ड के नशे में चूर
प्रार्थितवन्तः = प्रार्थना की।
स्नास्यन्ति = स्नान करेंगे
तथैवास्तु = ऐसा ही हो
अपरा = दूसरी

अपरा च कथा एवं श्रूयते यत् पूर्वं भरतः नाम नृपः आसीत्। तस्य अष्ट पुत्राः एका पुत्री च आसीत्। भरतः स्वदेशं नवधा विभज्य दत्तवान्। दक्षिणदेशः कुमारीनाम्न्यै पुत्र्यै दत्तः। अतः सः देशः कुमारीक्षेत्रम् इत्येव प्रसिद्धः अभवत्।

अस्मिन् स्थाने एकं मन्दिरम् अस्ति। तत्र देवी जपमालां गृहीत्वा तपः आचरन्ती इव दृश्यते। विजयादशमीदिने तु बाणासुरस्य वधार्थमेव प्रस्थितायाः धनुर्बाणादिभूषितायाः देव्याः कन्याकुमार्याः शोभायात्रा भवति। नवरात्रदिनेषु मन्दिरे विशेषपूजाः प्रचलन्ति। विशाखानक्षत्रे जलयात्रा–उत्सवः आयोज्यते। एतेषु सर्वेषु उत्सवेषु असंख्याः भक्ताः तत्र सम्मिलन्ति।

नवधा = नौ भागों में
विभज्य = बाँटकर
वधार्थं = वध के लिए
विशाखा नक्षत्रे = विशाखा नक्षत्र में
तपः आचरन्ती = तपस्या करती हुई
वैशिष्ट्यम् = विशेषता
शिलामये द्वीपे = शिला से निर्मित द्वीप पर
प्रकोष्ठे = कमरे में

धनुर्बाणादिभूषितायाः = धनुष–बाणादि से सुशोभित

6.2 विवेकानंद स्मारक

शब्दार्थाः

बृहत् = बड़ी
भविष्यविषये = भारत के भविष्य के विषय में
रम्या = सुन्दर
पुरतः = सामने
परितः = चारों ओर
नीलजलधेः = नीले सागर की
अरुणवर्णं = लालरंग के
भास्करं = सूर्य को
कनकमयमिव = स्वर्णमय जैसा
असंख्यशुक्तिमालाः = असंख्य सीपियों की मालाएँ
भारतभूम्यै = भारत भूमि के लिए
समर्पयन्ति = समर्पित करती हैं

मन्दिरस्य नातिदूरे एव दक्षिणसमुद्रे स्थिते शिलामये द्वीपे बृहत् विवेकानन्दशिलास्मारकम् निर्मितम् अस्ति। विवेकानन्दः 1892 तमे वर्षे कन्याकुमारीक्षेत्रम् आगतः। शिलामयं द्वीपं दृष्ट्वा सः बाहुबले एव विश्वासं कृत्वा समुद्रं तीर्त्वा तत्र प्राप्तवान्। तत्र च ध्यानमग्नः सन् भारतस्य भविष्यविषये चिन्तनं कृतवान्। अतः श्री एकनाथ रानाडे महाभागः 1970 तमे वर्षे महता प्रयत्नेन विवेकानन्दशिलास्मारकस्य निर्माणम् अकारयत्। स्मारकस्य मध्ये विवेकानन्दस्य रम्या प्रतिमा दृष्टिगोचरा भवति। अत्र विशिष्टं ध्यानमन्दिरम् अस्ति। स्मारकस्य अन्धकारमये प्रकोष्ठे पुरतः 'ऊँ' इत्यस्य चित्रं दृश्यते। अत्र सर्वे मौनं तिष्ठन्ति। शिलास्मारकस्य विशाले परिसरे देशविदेशेभ्यः पर्यटकाः आगत्य अस्य सुन्दरतां पश्यन्ति साधनां च कुर्वन्ति। ध्यानयोगादिमाध्यमेन चिकित्सामपि प्राप्नुवन्ति। स्मारकस्य पार्श्वे एव तिरुवल्लुवर कवेः प्रतिमा अपि विराजते। अयं 'तिरुक्कुरल' इति नामकस्य ग्रन्थस्य प्रणेता।

एतस्य भवनस्य पुरतः अस्ति श्रीपादशिला। भगवती कन्याकुमारी तत्रैव एकपादेन स्थित्वा तपः आचरितवती। तत्र शिलायां दक्षिणपादस्य चिह्नं स्पष्टतया दृश्यते। अतएव सा शिला श्रीपादशिला इति प्रसिद्धा जाता।

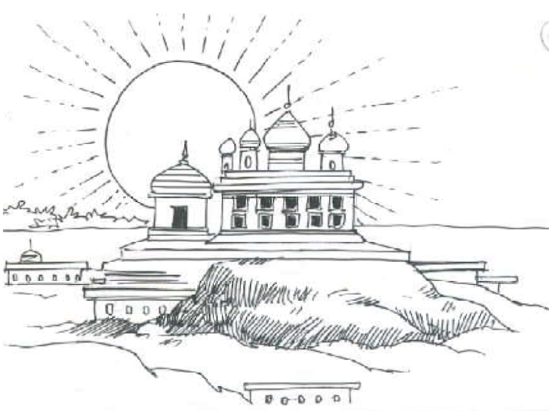

6.3 विवेकानंद शिला

द्वीपं परितः सागराणां शोभा अवर्णनीया एव। नीलजलधेः उपरि आगच्छन्तम् अरुणवर्णं भगवन्तं भास्करं दृष्ट्वा कस्य मनः न प्रसीदति। सम्पूर्णं समुद्रजलं कनकमयम् इव प्रतिभाति। एतत् एव तत् स्थलं यत्र सूर्योदयः तथा च सूर्यास्तः एकस्मात् एव स्थानात् द्रष्टुं शक्यते। प्रतिक्षणं सागरतरङ्गाः असंख्यशुक्तिमालाः शंखमालाः च भारतभूम्यै समर्पयन्ति। अहो! 'राजते खलु कन्याकुमारी।'

6.2 बोधप्रश्नाः

1. सम्बद्धान् वाक्यांशान् योजयत–

(क) तमिलनाडुप्रदेशे दक्षिणकोणस्य अन्ते	(i) नानाविधाः कथाः श्रूयन्ते।
(ख) कन्याकुमारीविषये	(ii) एका पुत्री च आसीत्।
(ग) तस्य अष्ट पुत्राः	(iii) बिन्दुरूपेण दृश्यते एषा कन्याकुमारी।
(घ) स्मारकस्य मध्ये विवेकानन्दस्य	(iv) शोभा अवर्णनीया एव।
(ङ) द्वीपं परितः सागराणां	(v) रम्या प्रतिमा दृष्टिगोचरा भवति।
(च) सम्पूर्ण समुद्रजलं	(vi) कनकमयम् इव प्रतिभाति।

2. रिक्तस्थानेषु क्रियापदानि लिखत–

(क) त्रयः समुद्राः कन्याकुमार्याः पदतलं निरन्तरं .... ।

(ख) देवि! क्षमां कुरु। मह्यं सद्गतिं .... भवती।

(ग) दक्षिणदेशः 'कुमारी' नाम्न्यै पुत्र्यै .... ।

(घ) अत्र सर्वे मौनं .... ।

(ङ) एतस्य भवनस्य पुरतः .... श्रीपादशिला।

(च) सम्पूर्ण समुद्रजलं कनकमयम् इव .... ।

3. मूलपाठात् उचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत–

(क) प्रजापतेः पुत्रः .... शिवात् वरं प्राप्य मदोन्मत्तः जातः।

(ख) अत्र .... स्नास्यन्ति ....गङ्गास्नानफलं प्राप्नुयुः।

(ग) बाणतीर्थनामके अस्मिन् स्थाने .... महत् पुण्यदायकम्।

(घ) .... देवं विष्णुं प्रार्थितवन्तः।

(ङ) .... तथैवास्तु इति कथयित्वा तम् अनुगृहीतवती।

(च) .... 1892 तमे वर्षे कन्याकुमारीक्षेत्रम् आगतः।

6.3 अधुना अवगच्छामः

'कन्याकुमारी' इति प्रदेशस्य विषये पुनः पठामः। इदं स्थानं, बाणासुरस्य वधकारणात् पुण्यस्थलं जातम्। अस्य स्थलस्य महत्त्वं वयम् ज्ञास्यामः।

प्रथमः अंशः

कन्याकुमारी .... सम्मिलन्ति।

(क) त्रयः समुद्राः कन्याकुमार्याः पदतलं निरन्तरं प्रक्षालयन्ति।

के एते त्रयः समुद्राः? पूर्वः समुद्रः = बङ्ग–आख्यातः समुद्रः

पश्चिमः समुद्रः = अरबसागरः

दक्षिणः समुद्रः = हिन्दमहासागरः

एते समुद्राः किं कुर्वन्ति? कन्याकुमार्याः पदतलं प्रक्षालयन्ति।

कन्याकुमारी का? कन्याकुमारी एका देवी अस्ति। तस्याः नाम्ना तमिलनाडुप्रदेशे दक्षिणकोणस्य अन्ते बिन्दुरूपेण दृश्यते एकं क्षेत्रम्।त्रयः समुद्राः तस्याः कन्याकुमार्याः चरणौ प्रक्षालयन्ति। वस्तुतः अत्र त्रयाणां समुद्राणां सङ्गमः वर्तते। कन्याकुमार्याः नाम्ना इदं स्थलं कन्याकुमारीक्षेत्रं कथ्यते।

(ख) प्रजापतेः पुत्रः बाणासुरः शिवात् वरं प्राप्य मदोन्मत्तः अभवत्।

बाणासुरः कः? प्रजापतेः पुत्रः।

तेन कस्मात् वरः प्राप्तः? शिवात्। कथम्? प्रचण्डेन तपसा सः शिवं प्रसन्नम् अकरोत्। प्रसन्नो भूत्वा शिवः तस्मै वरम् अयच्छत्। एवं तस्य उपरि शिवस्य महती कृपा जाता।

कृपां प्राप्य सः कीदृशः अभवत्? कृपां प्राप्य सः मदोन्मत्तः जातः। उन्मत्तः स जनान् पीडयति स्म।

(ग) बाणतीर्थनामके अस्मिन् स्थाने स्नानं महत् पुण्यदायकम् इति मन्यते

कस्मिन् स्थाने स्नानं पुण्यदायकम्? बाणतीर्थनामके स्थाने।

स्थानस्य नाम बाणतीर्थं कथम् जातम्? बाणासुरस्य वधकारणात्। वस्तुतः मदोन्मत्तः बाणासुरः पराशक्त्या देव्या हतः। तत् वधस्थलं सः तीर्थस्थलं कर्तुं प्रार्थितवान्।

प्रार्थना कथं सफला जाता? बाणासुरस्य प्रार्थनया भगवती तत् स्थानं तीर्थस्थलम् अकरोत्। 'ये तत्र स्नास्यन्ति ते गङ्गास्नानफलं प्राप्स्यन्ति' इति वरम् भगवती अददात्। अतः देव्याः आशीर्वादैः तत्र स्नानं पुण्यदायकं भवति इति मन्यते।

सारः

तमिलनाडुराज्ये भारतस्य दक्षिणे कोणे कन्याकुमारी नामकं प्रसिद्धं तीर्थम् अस्ति। अत्र त्रयः समुद्राः मिलन्ति। 'कन्याकुमारी' इति नामविषये अनेकाः कथाः सन्ति। बाणासुरवधः, भरतस्य राज्यप्रदानम् इति प्रमुखे कथे। अस्मिन् मन्दिरे नवरात्रपूजनं, शोभायात्रायाः आयोजनं भव्यं भवति।

तमिलनाडु राज्य में भारत के दक्षिणी छोर पर तीन ओर समुद्र से घिरे एक स्थान का नाम कन्याकुमारी है। इस स्थल का नाम कन्याकुमारी कैसे पड़ा इस संदर्भ में अनेक दन्त कथाएँ हैं जिनमें बाणासुर तथा राजा भरत की कथाएँ प्रमुख हैं। कन्याकुमारी देवी

के मन्दिर में नवरात्र के दिनों में विशेष पूजा तथा शोभायात्रा का आयोजन किया जाता है।

व्याकरणबिन्दवः

या विभक्तिः यत् लिङ्गं च विशेष्यपदे भवति तदुनसारम् एव विशेषणपदं वर्तते यथा– एकम् मन्दिरम्, असंख्याः भक्ताः, अस्मिन् स्थाने।

सन्धयः

बाणासुरः =	बाण + असुरः	अ + अ = आ (दीर्घसन्धिः)
मदोन्मत्तः =	मद + उन्मत्तः	अ + उ = ओ (गुणसन्धिः)
तथैव =	तथा + एव	आ + ए = ऐ (वृद्धिसन्धिः)
तथैवास्तु =	तथैव + अस्तु	अ + अ = आ (दीर्घसन्धिः)
इत्येव =	इति + एव	इ + ए = य (यण्सन्धिः)

समासाः

अद्वितीयम् =	न द्वितीयम्	नञ् तत्पुरुषसमासः
मदोन्मत्तः =	मदेन उन्मत्तः	तृतीयातत्पुरुषः
मरणसमये =	मरणस्य समये	षष्ठीतत्पुरुषः
गङ्गास्नानफलम् =	गङ्गास्नानस्य फलम्	षष्ठीतत्पुरुषः
समुद्रतीरे =	समुद्रस्य तीरे	षष्ठीतत्पुरुषः

क्त–क्तवतुः– क्त (त), क्तवतु (तवत्) प्रत्ययौ भूतकालिक प्रत्ययौ। 'क्त' प्रत्ययस्य प्रयोगः प्रायः कर्मवाच्ये, भाववाच्ये च भवति, क्तवतु प्रत्ययस्य प्रयोगः कर्तृवाच्ये भवति। विशेषणरूपे अपि अनयोः प्रयोगः भवति अतः त्रिषु लिङ्गेषु एतयोः प्रयोगः भवति।

यथा– क्त (1) तेल फलं <u>खादितम्</u>।

(2) मया बाला <u>दृष्टा</u>।

(3) गुरुणा बालः <u>पृष्टः</u>।

क्तवतु (1) गृहं <u>गतवान्</u> बालः। (पु.)

(2) गृहं गतवती बाला। (स्त्री.)

पदपरिचयः (प्रकृति–प्रत्ययविभागः)

पदानि	प्रकृतिः	प्रत्ययः	लिङ्गम्	विभक्तिः/ पुरुषः	वचनम्
हतः	हन्	क्त	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
स्थितम्	स्था	क्त	नपुं0	प्रथमा	एकवचनम्
दत्तः	दा	क्त	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
प्रार्थितवन्तः	प्र+अर्थ	क्तवतु	पुं0	प्रथमा	बहुवचनम्
निवेदितवान्	नि+विद् णिच्	क्तवतु	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
अनुगृहीतवती	अनु+ग्रह्	क्तवतु	स्त्री0	प्रथमा	एकवचनम्
दत्तवान्	दा	क्तवतु	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
आचरन्ती	आ+चर्	शतृ	स्त्री0	प्रथमा	एकवचनम्
गृहीत्वा	ग्रह	क्त्वा			अव्ययम्
प्राप्य प्र+आप्	ल्यप्			अव्ययम्	
विभज्य	वि+भज्	ल्यप्			अव्ययम्
अस्मिन्	इदम्		पुं0	सप्तमी	एकवचनम्
पराशक्त्या	पराशक्तिः		स्त्री0	तृतीया	एकवचनम्
कुमारीनाम्न्यै	कुमारीनाम्नी		स्त्री0	चतुर्थी	एकवचनम्
कन्याकुमार्याः	कन्याकुमारी		स्त्री0	षष्ठी	एकवचनम्
प्रजापतेः	प्रजापति		पुं0	षष्ठी	एकवचनम्

क्रियापदपरिचयः

	धातुः	वाच्यम्	लकारः	पुरुषः	वचनम्
दृश्यते	दृश्	कर्मवाच्ये	लट्	प्रथमपुरुषे	एकवचनम्
श्रूयन्ते	श्रू	कर्मवाच्ये	लट्	प्रथमपुरुषे	बहुवचनम्
आयोज्यते	आ युज् णिच्	कर्मवाच्ये	लट्	प्रथमपुरुषे	एकवचनम्
पीडयति	पीड्	कर्तृवाच्ये	लट्	प्रथमपुरुषे,	एकवचनम्
करिष्यति	कृ	"	लृट्	प्रथमपुरुषे	एकवचनम्
स्नास्यन्ति	स्ना	"	लृट्	प्रथमपुरुषे	बहुवचनम्
सम्मिलन्ति	सम् + मिल्	"	लट्	प्रथमपुरुषे	बहुवचनम्
प्रक्षालयन्ति	प्र + क्षाल्	"	लट्	प्रथमपुरुषे	बहुवचनम्

पाठगतप्रश्नाः 6.1

1. अधोलिखितपदेभ्यः पूर्वम् उपयुक्तविशेषणपदानि कोष्ठकात् चित्वा योज्यन्ताम्

   (नानाविधाः, कुमार्याः, विविधान्, त्रयः, कुमारीनाम्न्यै, अपरा)

   (क) .... समुद्राः

(ख) .... कथा

(ग) .... अत्याचारान्

(घ) .... कन्यया

(ङ) .... कथाः

(च) .... पुत्र्यै

2. अधोलिखतवाक्येषु यत् सत्यं तत् (✓) इति चिह्नेन असत्यं च (×) इति चिह्नेन चिह्नितं कुरुत

(क) कन्याकुमार्याः पूर्वे, पश्चिमे, दक्षिणे च समुद्राः सन्ति ( )

(ख) बाणासुरः जनान् रक्षति। ( )

(ग) भरतेन स्वदेशः अष्टधा विभज्य दत्तः ( )

(घ) मन्दिरे दीपावलि–उत्सवे विशेषपूजाः शोभायात्राः च आयोज्यन्ते। ( )

(ङ) बाणासुरः कन्याकुमार्या हतः। ( )

(च) तत्र देवी कन्याकुमारी जपमालां गृहीत्वा तपः आचरन्ती इव दृश्यते।( )

3. एकपदेन उत्तरत–

(क) बाणासुरः कस्य पुत्रः आसीत्? ....

(ख) बाणासुरः देवीं कदा निवेदितवान्? ....

(ग) कस्मिन् स्थाने स्नानं पुण्यदायकम्?

(घ) भरतेन दक्षिणदेशः कस्मै दत्तः? ....

(ङ) मन्दिरे विशेषपूजाः कदा प्रचलन्ति? ....

(च) कन्याकुमार्या कः हतः? ....

द्वितीयः अंशः

अधुना द्वितीयम् अंशं बोधामः।

मन्दिरस्य नातिदूरे .... राजते खलु कन्याकुमारी।

(क) मन्दिरस्य नातिदूरे दक्षिणसमुद्रे स्थिते शिलामये द्वीपे बृहत् विवेकानन्दस्मारकं निर्मितम्

दक्षिणसमुद्रे किं निर्मितम्? एकं बृहत् स्मारकम् निर्मितम्। स्मारकं कस्य अस्ति? स्वामिविवेकानन्दस्य इदं स्मारकम्। द्वीपः कीदृशः? अयं शिलामयः द्वीपः। 1892तमे वर्षे विवेकानन्दः तीर्त्वा तत्र अगच्छत्। तत्रैव सः ध्यानमग्नः भूत्वा भारतस्य भविष्यविषये चिन्तनम् अकरोत्। स्मारकं केन निर्मितम्? श्री एकनाथरानाडे महाभागेन 1970 तमे वर्षे

निर्मितम्। किम् इदं केवलं शिलास्मारकम्? नहि, इदं तु तीर्थस्थलम् अपि अस्ति। अत्र विवेकानन्दस्य प्रेरणादायिनी रम्या मूर्तिः दृश्यते। अत्र किंचित् वैशिष्ट्यम् अपि वर्तते? अत्र एकं ध्यानमन्दिरं वर्तते यस्मिन् अन्धकारमये प्रकोष्ठे प्रकाशमानं 'ऊँ' इत्यस्य चित्रं दृश्यते। ध्यानमन्दिरे जनाः किं कुर्वन्ति? जनाः मौनं भूत्वा साधनां कुर्वन्ति।

(ख) समस्तं समुद्रजलं कनकमयमिव दृश्यते

समुद्रजलं कथम् इव दृश्यते? समुद्रजलं स्वर्णमयम् इव दृश्यते। केन कारणेन जलं कनकमयं भाति? प्रभाते सूर्यस्य वर्णः अरुणः भवति। यदा अस्य अरुणिमा समुद्रतले पतति तदा समस्तं जलं कनकमयं प्रतीयते।

सारः

दक्षिणसमुद्रे एकस्मिन् द्वीपे विवेकानन्दस्मारकः अस्ति। अत्र ध्यानप्रकोष्ठे ऊँ इति चित्रम् अस्ति। अत्र जनाः ध्यानं कुर्वन्ति। अत्रैव तिरुक्कुरलप्रणेतुः तिरुवल्लुवरस्य अपि प्रतिमा अस्ति। एकेन पदेन तिष्ठन्ती कन्याकुमारीप्रतिमा अपि अत्र विराजते। समुद्रस्य जलं सूर्योदये स्वर्णमयं भवति। सागराः शंखमालाः शक्तिमालाः च समर्पयन्ति।

दक्षिण समुद्र के एक शिलामय द्वीप पर सन् 1970 में श्री एकनाथ रानाडे द्वारा स्थापित विवेकानन्द स्मारक है। यहाँ एक ध्यान मन्दिर है जिसके अँधेरे कमरे में 'ऊँ' का देदीप्यमान चित्र दिखाई देता है। देश विदेश से आए सैंकड़ों दर्शनार्थी यहाँ मौन साधना करते हैं। स्मारक के समीप तिरुक्कुरल नामक ग्रन्थ के प्रणेता तिरुवल्लुवर की प्रतिमा भी है। एक पैर से खड़े होकर तपस्या करती हुई कन्याकुमारी की मूर्ति भी यहाँ दिखाई देती है। प्रातः कालीन सूर्य की किरणें जब समुद्र पर पड़ती हैं तो समुद्र का जल स्वर्ण जैसा प्रतीत होता है। सागर प्रतिपल असंख्य सीपमालाएं और शंखमालाएं भारतभूमि को समर्पित करता रहता है।

व्याकरणबिन्दवः

सन्धयः

नातिदूरे =	न + अतिदूरे	अ + अ = आ	(दीर्घसन्धिः)
किञ्चत् =	किम् + चित्	म् + च = च	(व्यंजनसन्धिः)
शताधिकाः =	शत + अधिकाः	अ + अ = आ	(दीर्घसन्धिः)
इत्यस्य =	इति + अस्य	इ + अ = य्	(यण्सन्धिः)
तत्रैव =	तत्र + एव	अ + ए = ऐ	(वृद्धिसन्धिः)

समासः

नीलजलधेः–	नीलः चासौ जलधिः, तस्य	कर्मधारयसमासः
अरुणवर्णम्–	अरुणं वर्णम्	कर्मधारयसमासः

पद–परिचयः

पदानि	प्रकृतिः	प्रत्ययः	लिङ्गम्	विभक्तिः/ पुरुषः	वचनम्
निर्मितम्	निर् + मा	क्त	नपुं0	प्रथमा	एकवचनम्
आगतः	आ + गम्	क्त	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
जाता	जन्	क्त	स्त्री0	प्रथमा	एकवचनम्
अवर्णनीया	अ + वर्ण	अनीयर्	स्त्री0	प्रथमा	एकवचनम्
दृष्ट्वा	दृश्	क्त्वा	अव्ययम्		
प्राप्तवान्	प्र + आप्	क्तवतु	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
कृतवान्	कृ	क्तवतु	पुं0	प्रथमा	एकवचनम्
द्रष्टुम्	दृश्	तुमुन्	अव्ययम्		
शिलायाम्	शिला शब्दः		स्त्री0	सप्तमी	एकवचनम्
भारतभूम्यै	'भारतभूमि' शब्दः		स्त्री0	चतुर्थी	एकवचनम्

क्रियापद–परिचयः

पदानि	प्रकृतिः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
सिध्यति	सिध्	लट्	प्रथम	एक0
विराजते	वि + राज्	लट्	प्रथम	एक0
प्रसीदति	प्र + सद्	लट्	प्रथम	एक0
शक्यते	शक् कर्मवाच्यम्	लट्	प्रथम	एक0
समर्पयन्ति	सम् + अर्प	लट्	प्रथम	एक0

उपपदविभक्तिः

परितः– अस्य पदस्य योगे द्वितीया विभक्तिः भवति। यथा– द्वीपं परितः सागराणां शोभा अवर्णनीया

पुरतः– एतेषां पदानां योगे षष्ठी विभक्तिः भवति।

उपरि– यथा वृक्षस्य पुरतः मयूरः।

गृहस्य उपरि वानरः।

पार्श्वे– विद्यालयस्य पार्श्वे वाटिका

टाप् ङीप् – टाप् (आ), ङीप् (ई) प्रत्ययौ स्त्रीलिङ्गे-वाचक शब्द– निर्माणाय प्रयुज्येते।

यथा–	अज + टाप् = अजा	देव + ङीप् = देवी
	बाल + टाप् = बाला	पुत्र + ङीप् = पुत्री
	श्वेत + टाप् = श्वेता	भवत् + ङीप् = भवती
	कुमार + ङीप् = कुमारी	

पाठगतप्रश्नाः 6.2

1. विशेषणं विशेष्यं च पृथक् कृत्वा लिखत

	विशेषणम्	विशेष्यम्
(क) बृहत् स्मारकम्		
(ख) द्वीपं शिलामयम्		
(ग) प्रकाशमानं चित्रम्		
(घ) अरुणवर्णं भगवन्तम्		
(ङ) महता प्रयत्नेन		
(च) अन्धकारमये प्रकोष्ठे		

2. कोष्ठकेषु दत्तानां पदानां समानार्थकपदानि मूलपाठात् चित्वा लिखत
   - (क) मन्दिरस्य .... (समीपे) विवेकानन्दस्मारकं दृश्यते।
   - (ख) मध्यभागे विवेकानन्दस्य रम्या .... (मूर्तिः) दृष्टिगोचरा भवति।
   - (ग) स्मारकस्य .... (निकटे) एव तिरुवल्लुवरप्रतिमा अपि विराजते।
   - (घ) भगवन्तं .... (सूर्य) दृष्ट्वा कस्य मनः न प्रसीदति।
   - (ङ) सम्पूर्णं समुद्रजलं .... (स्वर्णमयम्) इव दृश्यते।
   - (च) द्वीपं .... (सर्वतः)सागराणां शोभा अवर्णनीया।
3. प्रश्ननिर्माणं कुरुत
   - (क) <u>शिलामयं द्वीपं</u> दृष्ट्वा सः तीर्त्वा तत्र प्राप्तवान्।
   - (ख) स्मारकस्य मध्ये <u>विवेकानन्दस्य</u> रम्या प्रतिमा दृष्टिगोचरा भवति।
   - (ग) भगवती कन्याकुमारी तत्रैव <u>एकपदेन</u> स्थित्वा तपः आचरितवती।
   - (घ) तत्र <u>शिलायां</u> दक्षिणपादस्य चिह्नं स्पष्टतया दृश्यते।
   - (ङ) <u>द्वीपं</u> परितः सागराणां शोभा अवर्णनीया एव।
   - (च) सागरतरङ्गाः असंख्यशुक्तिमालाः शंखमालाः च <u>भारतभूम्यै</u> समर्पयन्ति।

6.4 किम् अधिगतम्

1. भारतस्य दक्षिणे भागे 'कन्याकुमारी' नाम्नः स्थलस्य विषये अनेकाः कथाः प्रचलिताः।
2. कन्याकुमार्याः मन्दिरे नवरात्रदिनेषु विशेषपूजाः शोभायात्राः च आयोज्यन्ते।
3. दक्षिणसमुद्रे शिलामयद्वीपे विवेकानन्दस्य स्मारकं वर्तते।
4. 'तिरुवल्लुवरप्रतिमा', 'श्रीपादशिला' च अपि प्रसिद्धे।
5. एकस्मात् स्थानात् एव सूर्योदयः सूर्यास्तः च द्रष्टुं शक्येते।
6. क्त, क्तवतु भूतकालिक कृत् प्रत्ययौ।

7. तत्पुरुषसमासे उत्तरपदं प्रधानं भवति। समासे विग्रहस्य अवस्थायां पूर्वपदस्य विभक्तेः लोपः भवति।
8. क्त्वा, ल्यप्, तुमुन्, –प्रत्ययानां योगेन अव्ययपदानि भवन्ति।
9. ईकारान्तस्त्रीलिङ्ग इकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दरचनयोः भेदः ज्ञातः।
10. परितः योगे द्वितीया, पुरतः, उपरि, पार्श्वे योगे च षष्ठी उपपदविभक्तिः भवति।
11. टाप् (आ) ङीप् (ई) स्त्रीवाचकप्रत्ययौ।

6.5 योग्यताविस्तारः

(क) कन्याकुमारीक्षेत्रस्य विशिष्टपरिचयः

- कन्याकुमारी इति तीर्थस्थानं जगत्प्रसिद्धम् अस्ति। अत्र प्रमुखदर्शनीयस्थानम् अस्ति 'विवेकानन्दस्मारकम्' यत् 1970 तमे वर्षे स्थापितम् अभवत्।
- कन्याकुमारीतः यन्त्रचालितया नौकया स्मारकं प्रति गन्तुं शक्यते।
- तिरुक्कुरल् नामकः ग्रन्थः तमिलुवेदः अपि कथ्यते। तिरुवल्लुरस्य प्रतिमायाः पदतलं प्राप्य नमस्कृत्य ततः पुनः नौका स्मारकं प्रति गच्छति।
- स्मारकस्य एकस्मिन् भागे विवेकानन्दसाहित्यस्य वेदान्तसाहित्यस्य विक्रयव्यवस्था अपि अस्ति।
- स्मारके यदा कदाचित् विशाला प्रदर्शनी अपि आयोज्यते।
- तत्र संस्कृतनाटकादीनां मंचनम् अपि भवति।

(ख) भाषाविस्तारः

पाठे अधोलिखितानाम् अकारान्तपुंल्लिङ्गशब्दानां रूपाणां प्रयोगः अस्ति। प्रथमे पाठे द्वादशशब्दानां रूपाणि दर्शितानि। तथैव एतेषां शब्दानां रूपाणि अपि भवन्ति।

अकारान्तपुल्लिंगशब्दाः (रामवत्)

समुद्रः, संगमः, कोणः, पुत्रः, बाणासुरः, शिवः, वरः, अत्याचारः, जनः, देवः, वधः, समयः, भरतः, नृपः, पुत्रः, देशः, उत्सवः, भक्तः, विवेकानन्दः, विश्वासः, प्रयत्नः, पर्यटकः, परिसरः, विदेशः, योगः, ग्रन्थः, पादः, सागरः, भास्करः, सूर्योदयः, सूर्यास्तः, तरङ्गः।

अकारान्तनपुंसकलिङ्गशब्दाः (फलवत्)

जलम्, भारतम्, क्षेत्रम्, बिन्दुरूपम्, मानचित्रम्, पदतलम्, स्थलम्, तीर्थम्, फलम्, स्थानम्, मन्दिरम्, दिनम्, नक्षत्रम्, द्वीपम्, स्मारकम्, बलम्, निर्माणम्, प्रकोष्ठम्, ध्यानम्, भवनम्।

आकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दाः (मालावत्)

माला, कथा, कन्या, शोभा, जपमाला, शिला, क्षमा, प्रतिमा, सुन्दरता, अपरा, शोभायात्रा, चिकित्सा, भूषिता, साधना, पूजा, रम्या, प्रस्थिता, इच्छा, प्रचलिता।

इकारान्तपुल्लिङ्गशब्दः (प्रजापति) स्त्रीलिङ्गश्च (भूमिः) तयोः तुलनात्मकरूपाणि

विभक्तिः	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमा	प्रजापतिः (पुं.)	प्रजापती	प्रजापतयः
	भूमिः (स्त्री.)	भूमी	भूमयः
द्वितीया	प्रजापतिम्	प्रजापती	प्रजापतीन्
	भूमिम्	भूमी	भूमीः
तृतीया	प्रजापतिना	प्रजापतिभ्याम्	प्रजापतिभिः
	भूम्या	भूमिभ्याम्	भूमिभिः
चतुर्थी	प्रजापतये	प्रजापतिभ्याम्	प्रजापतिभ्यः
	भूमये/भूम्यै	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
पंचमी	प्रजापतेः	प्रजापतिभ्याम्	प्रजापतिभ्यः
	भूमेः/भूम्याः	भूमिभ्याम्	भूमिभ्यः
षष्ठी	प्रजापतेः	प्रजापत्योः	प्रजापतीनाम्
	भूमेः/भूम्याः	भूम्योः	भूमीनाम्
सप्तमी	प्रजापतौ	प्रजापत्योः	प्रजापतिषु
	भूमौ/भूम्याम्	भूम्योः	भूमिषु
सम्बोधन	हे प्रजापते	हे प्रजापती	हे प्रजापतयः
	हे भूमे	हे भूमी	हे भूमयः

इकारान्तस्त्रीलिङ्ग (गतिः) – ईकारान्तस्त्रीलिङ्ग (देवी) रूपेषु भेदं पश्यत

विभक्तिः	एकवचने	द्विवचने	बहुवचने
प्रथमा	गतिः	गती	गतयः
	देवी	देव्यौ	देव्यः
द्वितीया	गतिम्	गती	गतीः
	देवीम्	देव्यौ	देवीः
तृतीया	गत्या	गतिभ्याम्	गतिभिः
	देव्या	देवीभ्याम्	देवीभिः
चतुर्थी	गतये/गत्यै	गतिभ्याम्	गतिभ्यः
	देव्यै	देवीभ्याम्	देवीभ्यः
पंचमी	गतेः/गत्याः	गतिभ्याम्	गतिभ्यः
	देव्याः	देवीभ्याम्	देवीभ्यः
षष्ठी	गतेः/गत्याः	गत्योः	गतीनाम्
	देव्याः	देव्योः	देवीनाम्
सप्तमी	गतौ/गत्याम्	गत्योः	गतिषु
	देव्याम्	देव्योः	देवीषु
सम्बोधन	हे गते!	हे गती!	हे गतयः!
	हे देवि!	हे देव्यौ!	हे देव्यः!

ध्यातव्यः केवलम् प्रथमा विभक्त्यां सर्वेषु वचनेषु, द्वितीयाविभक्त्याम् द्विवचने, सम्बोधने च एकवचने एव भेदः भवति।

क्त्वाप्रत्ययान्तशब्दाः अव्ययपदानि भवन्ति। दृष्ट्वा, गृहीत्वा, पठित्वा, कृत्वा, तीर्त्वा, स्थित्वा।

धातोः पूर्वं यदि उपसर्गः योज्यते तथा 'क्त्वा' प्रत्ययस्य स्थाने 'ल्यप्' प्रत्ययस्य प्रयोगः भवति, तत्पदम् अपि अव्ययं भवति।

यथा आदाय, प्राप्य, विभज्य, आगत्य।

6.6 पाठान्तप्रश्नाः

1. रेखाङ्कितपदानां विलोमपदं पाठात् चित्वा रिक्तस्थानेषु लिखत–

(क) जन्मसमये तुलसीदासेन 'राम' इति शब्दः उच्चारितः इति मन्यते।	(1) .... बाणासुरः देव्यै निवेदितवान्, "देवि! क्षमां कुरु।"
(ख) मम गृहस्य पृष्ठतः एकम् उद्यानं वर्तते।	(2) एतस्य भवनस्य ....अस्ति श्रीपादशिला।
(ग) भूलोकस्य नीचैः पाताललोकः अस्ति।	(3) नीलजलधेः .... आगच्छन्तम् अरुणवर्णं भास्करं दृष्ट्वा कस्य मनः न प्रसीदति।
(घ) पिपासिताय जलं दत्त्वा अहं प्रसन्ना जाता।	(4) तत्र देवी कन्याकुमारी जपमालाम्............ तपः आचरन्ती इव दृश्यते।
(ङ) प्रकाशमये स्थाने वयं सर्वं द्रष्टुं शक्नुमः।	(5) स्मारकस्य .... प्रकोष्ठे पुरतः प्रकाशमानम् 'ॐ' इत्यस्य चित्रं दृश्यते।

2. समस्तपदस्य निर्माणं कृत्वा लिखत–

   (क) न द्वितीयम् ....

   (ख) गङ्गायां स्नानस्य फलम् ....

   (ग) समुद्रस्य तीरे ....

   (घ) मरणस्य समये ....

   (ङ) सद्गत्याः दानेन ....

   (च) तीर्थस्य क्षेत्रम् ....

3. कन्याकुमारी नामके स्थाने 'श्रीपादशिला वर्तते। अस्याः विषये त्रीणि वाक्यानि लिखत।

4. निर्दिष्टधातुभिः सह क्त प्रत्ययप्रयोगेन वाक्यपूर्तिं कुरुत–

   (क) प्रजापतेः पुत्रः बाणासुरः शिवात् वरं प्राप्य मदोन्मत्तः ....। (जन् + क्त)

(ख) श्रूयते यत् कुमार्या कन्यया सः असुरः .... । (हन् + क्त)

(ग) एतत् नगरं कन्याकुमारी नाम्ना प्रसिद्धं .... । (जन् + क्त)

(घ) दक्षिणदेशः कुमारीनाम्न्यै पुत्र्यै .... । (दा + क्त)

(ङ) विवेकानन्दः 1892 तमे वर्षे कन्याकुमारीक्षेत्रम् .... । (आ + गम् + क्त)

(च) अतएव सा शिला 'श्रीपादशिला' इति प्रसिद्धा .... । (जन् + क्त)

5. विवकानन्दशिलास्मारकस्य वर्णनं प×चवाक्येषु कुरुत।

6. पूर्णवाक्येन उत्तरत–

(क) कन्याकुमारीक्षेत्रे कति समुद्राणां सङ्गमः अस्ति?

(ख) का बाणासुरस्य वधम् अकरोत्?

(ग) 'जलयात्रा–उत्सवः' कदा आयोज्यते?

(घ) स्मारकस्य अन्धकारमये प्रकोष्ठे किं दृश्यते?

(ङ) भगवती कन्याकुमारी कथं तपः आचरितवती?

(च) प्रतिक्षणं सागरतरङ्गाः भारतभूम्यै काः काः समर्पयन्ति?

7. अधोलिखितेषु शब्देषु अकारान्त पुल्लिंगशब्दान्, अकारान्त नपुंसकलिंगशब्दान्, आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दान् च पृथक् पृथक् कृत्वा लिखत–

सङ्गमः, कन्याः, परिसरः, क्षेत्रम्, कथा, ध्यानम्, पर्यटकः, स्मारकम्, सूर्योदयः, प्रतिमा, मन्दिरम्, पूजाः, नक्षत्रम्।

6.7 उत्तराणि

बोध प्रश्नाः

1. (क) + (iii), (ख) + (i), (ग) + (ii), (घ) + (v), (ङ) + (iv), (च) + (vi)

2. (क) प्रक्षालयन्ति, (ख) प्रददातु, (ग) दत्तः, (घ) तिष्ठन्ति, (ङ) अस्ति, (च) प्रतिभाति।

3. (क) बाणासुरः, (ख) ये ....ते, (ग) स्नानम्, (घ) जनाः, (ङ) देवी, (च) विवेकानन्दः

पाठगतप्रश्नाः 6.1

1. (क) त्रयः (ख) अपरा, (ग) विविधान् (घ) कुमार्या, (ङ) नानाविधाः, (च) कुमारीनाम्न्यै

2. (क) (✓), (ख) (×), (ग) (✓), (घ) (×), (ङ) (✓), (च) (✓)

3. (क) प्रजापतेः, (ख) मरणसमये, (ग) बाणतीर्थे,
(घ) कुमार्यै, (ङ) विजयादशमीदिने, (च) बाणासुरः

6.2

1.

विशेषणम्	विशेष्यम्	विशेषणम्	विशेष्यम्
(क) बृहत्	स्मारकम्	(घ) अरुणवर्णम्	भगवन्तम्
(ख) शिलामयम्	द्वीपम्	(ङ) महता	प्रयत्नेन
(ग) प्रकाशमानम्	चित्रम्	(च) अन्धकारमये	प्रकोष्ठे

2. (क) नातिदूरे, (ख) प्रतिमा, (ग) पार्श्वे,
(घ) भास्करम्, (ङ) कनकमयम्, (च) परितः

3. (क) कम्, (ख) कस्य, (ग) केन,
(घ) कस्याम्, (ङ) कम्, (च) कस्यै

6.5 पाठान्तप्रश्नाः

1. (क) मरणसमये, (ख) पुरतः, (ग) उपरि,
(घ) आदाय, (ङ) अन्धकारमये,

2. (क) अद्वितीयम्, (ख) गङ्गास्नानफलम्, (ग) समुद्रतीरे,
(घ) मरणसमये, (ङ) सद्गतिदानेन, (च) तीर्थक्षेत्रम्

3. 1. भवनस्य पुरतः श्रीपादशिला वर्तते।
2. तत्र भगवती कन्याकुमारी एकपदेन स्थित्वा तपः आचरितवती।
3. शिलायां दक्षिणपादस्य चिह्नं दृश्यते।

4. (क) जातः, (ख) हतः, (ग) जातम्,
(घ) दत्तः, (ङ) आगतः, (च) जाता

5. द्वीपं परितः सागराणां शोभा अद्वितीया अस्ति। नीलसागरे आगच्छन्तम् अरुणवर्णं भगवन्तं सूर्यं दृष्ट्वा मनः प्रसीदति। समुद्रजलं स्वर्णमयं प्रतीयते। अत्र सूर्योदयः सूर्यास्तः च एकस्मात् एव स्थानात् द्रष्टुं शक्यते। प्रतिक्षणं सागरतरङ्गाः असंख्यशुक्तिमालाः शंखमाला च भारतभूम्यै समर्पयन्ति।

6. (क) कन्याकुमारीक्षेत्रे त्रयाणाम् समुद्राणां सङ्गमः अस्ति।
(ख) पराशक्तिः कन्याकुमारी बाणासुरस्य वधम् अकरोत्।
(ग) विशाखानक्षत्रे जलयात्रा उत्सवः आयोज्यते।
(घ) स्मारकस्य अन्धकारमये प्रकोष्ठे ॐ दृश्यते।
(ङ) एकपादेन स्थित्वा कन्याकुमारी तपः आचरितवती।
(च) प्रतिक्षणं सागरतरङ्गाः भारतभूम्यै असंख्यशुक्तिमालाः, शंखमालाः च समर्पयन्ति।

7.

अकारान्तपुल्लिङ्गशब्दाः	अकारान्त नपुंसकलिङ्गशब्दाः	आकारान्त स्त्रीलिंङ्गशब्दाः
सङ्गमः	क्षेत्रम्	कन्याः
परिसरः	ध्यानम्	कथा
पर्यटकः	स्मारकम्	पूजाः
सूर्योदयः	मन्दिरम्	प्रतिमाः
	नक्षत्रम्	